HOPEN OP MACHT

De neergang van de Nederlandse christen-democratie in vergelijkend perspectief

K. van Kersbergen

1. Inleiding

De centrale vraag van deze bijdrage luidt: in hoeverre is het recente machtsverval van de Nederlandse christen-democratie structureel dan wel conjunctureel? Een eenvoudig te stellen vraag, waarop het antwoord echter heel wat minder makkelijk te geven is. De relevantie van de vraag is natuurlijk dat het eens zo machtige, ja zelfs dominante Christen-Democratisch Appèl (CDA) zich in een ernstige crisis bevindt en dat mede hierdoor het politieke landschap in Nederland drastisch veranderd is of lijkt te zijn. Laat ik beginnen met een min of meer impressionistische schets van de kritieke toestand van het CDA.[1]
Het CDA leed bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in mei 1994, mede als gevolg van een desastreus verlopen verkiezingscampagne en een vrijwel constante 'slechte pers'[2], een zeer gevoelige nederlaag. Vergeleken met de verkiezingen van 1989 ging 13,1% van de stemmen verloren. De partij moest twintig kamerzetels inleveren en kwam uit op een historisch dieptepunt van 34. Bij de formatie van het nieuwe kabinet kwam het CDA vervolgens buiten spel te staan, waardoor Nederland voor het eerst sinds 1918 geregeerd wordt door een kabinet zonder confessionelen.
Als oppositiepartij functioneert het CDA, van nature een regeringspartij, ronduit slecht. Tekenend is dat de fractieleider van het CDA in de Tweede Kamer, E. Heerma, de stijl van oppositie in eerste instantie definieerde als gouvernementele oppositie. Een jaar heeft de partij erover gedaan om van het gouvernementalisme enigszins afstand te nemen. Het resultaat is echter niet onverdeeld gunstig. In de vorm van de gezinspolitiek (het pleidooi voor een minister voor familiezaken) en de kritiek op de doorgeschoten schaalvergroting (de 'politiek van de menselijke maat') zijn thema's aangeboord die misschien perspectieven bieden. Bij de belangrijkste momenten waarop oppositie gevoerd moest en kon worden, begingen de parlementariërs echter - wellicht door gebrek aan ervaring - tactische blunders en had de voorzichtige poging tot verscherpte oppositie voornamelijk een boemerangeffect.[3]

Het bestaan van het paarse kabinet betekent niet alleen dat het CDA gedwongen is zich te schikken in de oppositierol, maar ook dat de partij niet meer kan rekenen op wat men de 'vanzelfsprekendheid van de politieke erkenning' zou kunnen noemen. De profilering kan simpelweg niet meer via het beleid verlopen en men mist de permanente aandacht als regeringspartij. De politieke concurrenten die wel in de regering zitten, kunnen het CDA in de politieke praktijk proberen te marginaliseren. Het voor het beleid meest relevante parlementair-politieke debat vindt plaats tussen de coalitiepartners en hierover rapporteren ook de media volop. Kan het bovendien toeval zijn, dat PvdA-leider W. Kok in zijn Den Uyl-lezing in december 1995 slechts twee visies ontwaarde waartussen de politieke strijd zich in de komende tien jaar zal afspelen, namelijk de liberale (doelstelling: de minimale staat) en de sociaaldemocratische (doelstelling: een actieve publieke sector), en dus met geen woord repte over de christen-democratie?[4]
Andere tekenen van de diepgaande crisis betreffen de beschadiging van het imago van de partij, de al lang slepende problemen met het leiderschap,[5] de interne verdeeldheid en de hiermee samenhangende machtsstrijd binnen de partij, zowel als het gaat om de politiek-ideologische koers (kort samengevat: breed conservatief versus beginsel-georiënteerd[6]) als om de leidende posities. De problemen reiken echter nog verder. Juist omdat de partij niet meer regeert, dreigt ze haar traditionele invloed op de verdeling van publieke en ambtelijke functies te verliezen en verwateren de eens zo innige betrekkingen met de belangenorganisaties in het maatschappelijk middenveld verder. Het verlies van zetels en van macht, ook op lokaal en provinciaal niveau[7], is evident en rampzalig voor een gouvernementele partij. Het verlies van ambtelijke en maatschappelijke macht is meer verholen, maar zeker niet minder dramatisch en op termijn waarschijnlijk zelfs van groter gewicht. De paniekreactie van het CDA rondom de kwestie van de godsdienstvrijheid en de financiering van het bijzonder onderwijs spreekt in dit verband boekdelen.
Terugkijkend moet men concluderen dat de electorale aantrekkingskracht van het CDA toch onverwacht snel gekelderd is. Begin 1991 voorspelden de opiniepeilingen nog dat rond de 35% van de kiezers op het CDA zou stemmen. Dat percentage daalde daarna snel tot beneden de 30% en tussen 1992 en 1994 tot rond de 25%. In begin 1994 scoorde het CDA zelfs beneden de 20%. Er was vlak voor de verkiezingen echter weer een lichte opleving, zodat uiteindelijk 22,2% van de stemmen gehaald werd.[8]
Velen hebben zich na de verkiezingen gebogen over de vraag hoe dit toch mogelijk was. De meeste commentaren wezen op de een of andere manier de ontzuiling en de secularisatie (ontkerkelijking) aan als verklaring voor de historische verkiezingsuitslag van 1994. In een glashelder betoog heeft de Leidse politicoloog Andeweg op basis van de gegevens van het Nederlands kiezersonderzoek de vloer aangeveegd met deze verklaringen. Zijn opmerkelijke conclusie is dat 'juist voor het CDA, waarvan het verlies door zovele commentatoren aan ontkerkelijking en/of ontzuiling is toegeschreven, de ontkerkelijking

van gering en ontzuiling van bescheiden belang (blijkt), terwijl de verminderde werfkracht onder niet-kerkse kiezers de belangrijkste factor blijkt. De "omgekeerde" doorbraak waarvan het CDA in 1986 en 1989 profiteerde maakt de partij tegelijk kwetsbaar, omdat niet-kerkse CDA-kiezers per definitie geen verzuilde loyaliteit jegens de partij koesteren'.[9]

2. De politiek-sociologische visie: het raadsel van de secularisatie en het belang van een vergelijkend perspectief

Secularisatie als verklaring voor de neergang van christen-democratische partijen is ook in meer algemene zin onbevredigend. Een vergelijkend perspectief kan dit verhelderen. Gemeten naar afname van het kerkbezoek is secularisatie een opmerkelijke trend sinds de jaren zestig, vooral in landen waar rooms-katholieken ten minste een aanzienlijke minderheid van de bevolking vormen. Het was ook in deze (gedeeltelijk) rooms-katholieke landen, dat christen-democratische partijen traditioneel een solide electorale basis onder godsdienstige kiezers hadden. Men zou dus verwachten dat hier het verlies van christen-democratische partijen keurig het patroon van de secularisatie zou volgen. Dat was echter niet het geval.
Het aantal mensen dat ten minste eenmaal per week naar de kerk ging, nam tussen 1960 en 1980 in snel tempo af, met 25% in Nederland, 23% in Italië, 20% in België, 15% in Frankrijk en 11% in Duitsland. Tussen 1980 en 1990 zette deze trend zich gedeeltelijk door. Het aantal mensen dat regelmatig naar de kerk ging en/of anderszins actief was binnen kerkelijke verbanden, nam af van 40% naar 29% in Nederland, van 42% naar 30% in België, van 37% naar 34% in Duitsland en bleef stabiel rond de 50% in Italië.[10]
De verkiezingsuitslagen van christen-democratische partijen in West-Europa zijn geen weerspiegeling van deze trends, ook al neemt de electorale aantrekkingskracht van deze partijen wel af - namelijk van een Europees gemiddelde van 36% in 1970, via 35% in 1980 naar 34% in 1985.[11] Kijkt men naar de na-oorlogse verkiezingsuitslagen in Nederland, Duitsland en Italië, dan zijn er tot 1990 feitelijk drie patronen te onderscheiden. De Duitse christen-democratie won bij voortduring meer dan 42% van de stemmen, terwijl de electorale volatiliteit[12] afnam. Tussen 1976 en 1990 sprak de *Christlich-Demokratische Union/ Christlich-Soziale Union* (CDU/CSU) zelfs gemiddeld ongeveer 46% van het totaal aantal kiezers aan. Het na-oorlogse patroon in Italië is er één van langzame maar gestage daling. De *Democrazia Cristiana* (DC) kreeg niettemin gemiddeld 36% van de stemmen tussen 1976 en 1990. Het Nederlandse patroon heeft de vorm van een U. Immers, na een periode van electorale afkalving in de late jaren zestig en de jaren zeventig, won het CDA tussen 1977 en 1989 gemiddeld 32,4% van de stemmen.[13]
In Nederland en Italië verandert het beeld dramatisch in de jaren negentig. Het CDA verloor 13,1% van zijn aanhang bij de verkiezingen van 1994 en behaalde toen slechts 22,2% van het totaal aantal stemmen. De Italiaanse christen-

democratie lijkt helemaal te zijn weggevaagd. Betekenden de verkiezingen van 1992 al een historisch dieptepunt voor de DC (29,7%), de echte klappen kwamen met de lokale verkiezingen van 1993 en de nationale verkiezingen van 1994 toen de opvolger van de DC, de *Partito Popolare Italiano* (PPI), werd gedecimeerd en slechts 11,1% wist te halen.[14]
Ook in andere landen op het Europese vasteland is de aantrekkingskracht van christen-democratische partijen aan erosie onderhevig.[15] De enige christen-democratische partij die het verrassend goed doet, is de Duitse. De 43,8% die de CDU/CSU wist te winnen bij de verkiezingen voor de Bondsdag in 1990 lag zo'n 6% tot 10% boven de uitslag die de opiniepeilingen van vóór de val van de Berlijnse muur voorspelden. Algemeen werd aangenomen dat het 'herenigingseffect' tijdelijk zou zijn en dat de CDU/CSU electoraal gestraft zou worden voor de extra belastingmaatregelen die nodig waren om de Duitse hereniging te bekostigen. Bij de verkiezingen van 1994 bleek hier echter weinig van. De CDU/CSU verloor slechts 2,3% en kwam op 41,5%, waardoor deze partij de sterkste christen-democratische partij op het Europese vasteland werd.

Secularisatie is politiek niet irrelevant en vanuit een politiek-sociologisch gezichtspunt kan men redelijkerwijs aannemen dat het afnemende politieke gewicht van religie een potentieel negatief effect heeft op de electorale positie van christen-democratische partijen. Secularisatie is echter een breed en diffuus maatschappelijk proces. Ontkerkelijking heeft betrekking op de afname van kerklidmaatschap en kerkbezoek, terwijl het politieke gewicht van godsdienst ook kan afnemen onder trouwe kerkgangers. De 'natuurlijke' achterban van christen-democratische partijen kan hierdoor kleiner zijn dan die lijkt. Tegelijkertijd verwijst secularisatie echter ook naar de omzetting van in oorsprong religieuze oriëntaties in een seculiere ethiek die veel breder gedragen wordt, waardoor de potentiële achterban nu juist weer groter zou kunnen zijn dan men denkt.[16] De onzekerheid hierover ligt ten grondslag aan één van de centrale dilemma's van de christen-democratie: wel of niet appelleren aan de christelijke inspiratie van politiek handelen.
In tegenstelling tot wat velen hadden verwacht, bleek de secularisatie van de Westeuropese samenlevingen dus geen onmiddellijk, rechtstreeks en eenvormig effect te hebben op de aantrekkingskracht van christen-democratische partijen. Deze partijen bleven immers voortbestaan in de roerige jaren zestig en zeventig, zij het minder krachtig dan voorheen. Ze bleken te beschikken over een verrassend vermogen om zich aan te passen aan de veranderende omstandigheden van de jaren tachtig en wisten zich toen bovendien te stabiliseren of soms zelfs te versterken. Pas in de jaren negentig is er in sommige landen, waaronder Nederland, sprake van een fors verlies aan maatschappelijke en politieke macht. Het doorgaans vanuit politiek-sociologisch perspectief veronderstelde verband tussen secularisatie en de teloorgang van religieus geïnspireerde politieke bewegingen is kennelijk variabel, wellicht tegenstrijdig en in ieder geval enigszins raadselachtig.

Zoals gezegd luidt de centrale vraag van deze bijdrage: in hoeverre is de recente neergang van het CDA structureel dan wel conjunctureel? Het antwoord op deze vraag is zo ingewikkeld, omdat eerst een hele reeks andere vragen aan de orde moet komen voordat men feitelijk toe is aan een antwoord, dat niet bij de volgende verkiezingen al weer volledig fout blijkt te zijn.[17] Ik noem er enkele. Hoe wisten christen-democratische partijen zich te handhaven in een maatschappelijke context waarin de politieke betekenis van godsdienst in rap tempo afnam? Op basis van welk type maatschappelijke coalities wisten deze partijen zich in de jaren tachtig opnieuw een aanzienlijke machtsbasis te verschaffen? Wat voor soort politieke economie streefden de partijen na en in hoeverre heeft het (sociaal-economisch) regeringsbeleid waarvoor ze verantwoordelijk waren, bijgedragen (of juist niet) tot de versterking van hun electorale positie? Hoe kunnen de uiteenlopende lotgevallen van christen-democratische partijen in Europa, in termen van zowel aanhang als regeringsmacht, verklaard worden? Waarom is de Italiaanse DC nagenoeg weggevaagd, doet de Duitse CDU/CSU het (onverwacht?) goed en heeft het Nederlandse CDA weliswaar veel macht en aanhang verloren, maar is de partij - ondanks alle problemen - nog steeds in leven?
Nogmaals: was het zo eenvoudig dat secularisatie, ontzuiling en deconfessionalisering het verval van christen-democratische partijen konden verklaren, dan zouden we een eenduidige neergang van deze bewegingen in de Europese politieke stelsels waarnemen.[18] Dat is echter niet het geval. En al zou dit wel het geval zijn, dan zou men zich moeten afvragen: waarom opeens nu en niet vijf tot tien jaar geleden? Het blijft vooralsnog ondoorgrondelijk waarom het lot van deze partijen in West-Europa zo uiteen loopt in de jaren negentig. Ik denk dat een meer politiek-economische in plaats van politiek-sociologische invalshoek hier uitkomst kan bieden.

3. Het politiek-economische perspectief: maatschappelijke coalities en sociaal-economisch beleid

Christen-democratische bewegingen hebben traditioneel geprofiteerd van de religieuze scheidslijnenstructuur in de samenleving. De aanwezigheid van een godsdienstige scheidslijn wijzigde niet alleen in algemene zin de logica van politieke conflicten door de politieke betekenis van de klassenscheidslijn te transformeren en in te tomen, maar vormde ook de basis voor de bijzondere manier waarop landen met een dominante christen-democratie hun politiek bestel en sociaal-economisch beleid vormgaven.
De christen-democratie is een bijzondere politieke beweging en heeft een grote, karakteristieke invloed uitgeoefend op de vormgeving en kwaliteit van de politieke economie in de landen waarin ze een sterke, zo niet dominante positie innam.[19] Ik gebruik de term 'sociaal kapitalisme' als verzamelbegrip voor de sociaal-economische instituties en het beleid waarvoor de christen-democratie staat.[20] Dit maakt het mogelijk de volgende stelling te poneren: ongeveer tot

aan het midden van de jaren tachtig kan het 'sociale kapitalisme' begrepen worden als een methode voor én als een resultaat van christen-democratische machtsmobilisatie.
Eén van de unieke kenmerken van de christen-democratie als politieke beweging is haar niet aflatende poging om via beleid diverse maatschappelijke groepen met mogelijkerwijs uiteenlopende belangen met elkaar te verzoenen en te integreren. Typisch voor deze bewegingen is dan ook de vertegenwoordiging van zulke diverse belangen(groeperingen) binnen de eigen gelederen. De beweging heeft zich mede daarom altijd flexibel en - ondanks (of wellicht dankzij) de religieus geïnspireerde politieke beginselen - zelfs pragmatisch moeten opstellen om een dergelijke integratie van belangen vloeiend en succesvol te laten verlopen. Dit vergrootte nog eens de noodzaak om het aanpassingsvermogen continu te bewaken en waar mogelijk te vergroten, opdat de integratie van belangen blijvend kon plaatsvinden. De christen-democratie was in die zin de belichaming van de maatschappelijke harmonie (of wilde dat tenminste zijn). Een opmerkelijk organisatorisch en ideologisch aspect van deze partijfamilie is dat de beweging altijd intern verdeeld was in facties of vleugels.[21]
Coalities tussen sociale klassen en belangengroepen, zowel onder de kiezers als binnen de partijen, waren een belangrijk kenmerk van christen-democratische partijen. De aantrekkelijkheid van de partijen voor meerdere groepen kiezers en het samenbrengen van meerdere belangen is vanzelfsprekend geen garantie voor een succesvolle en doeltreffende oplossing van tegenstellingen. De integratie van maatschappelijke belangen kan echter wel beschouwd worden als een belangrijke procedure voor de constructie van politieke bondgenootschappen op basis van ruil, voor sociale compensatie en voor het onderhouden van innige betrekkingen met aan de partijen gelieerde maatschappelijke organisaties.
Christen-democratische partijen zagen zich genoodzaakt steeds te zoeken naar middelen om belangenconflicten te verzoenen. Hieruit ontstond wat ik noem de 'politiek der bemiddeling', dat wil zeggen de religieus geïnspireerde, ideologisch vertaalde, institutioneel gewortelde en politiek in de praktijk gebrachte overtuiging dat maatschappelijke belangentegenstellingen via politieke middelen moeten worden opgelost om de natuurlijke en organische harmonie van de samenleving te behouden of te herstellen. En het was deze 'politiek der bemiddeling' die de sociaal-economische politiek van christen-democratische partijen in de na-oorlogse periode beheerste.
Gunstige economische omstandigheden boden in eerste instantie de mogelijkheid om sociaal en economisch beleid te voeren dat de 'politiek der bemiddeling' vergemakkelijkte. Christen-democratische partijen aan de macht hebben altijd de voorkeur gegeven aan een passief en reactief type sociaal-economisch beleid. Dit beleid werd gekenmerkt door de bereidheid de schadelijke, sociale gevolgen van het imperfecte marktmechanisme te verzachten via aanzienlijke overdrachtsuitgaven naar gezinnen in nood, zonder daarbij overigens de logica van de markt zelf buiten werking te stellen. In deze zin heeft de christen-democratie

altijd gezocht naar een middenweg tussen het socialistische of sociaal-democratische collectivisme en het liberale individualisme.
De sociale hervormingspolitiek richtte zich door middel van de sociale uitgaven gewoonlijk op het herstel van de eigen verantwoordelijkheid en de zelfredzaamheid van maatschappelijke instituties zoals het gezin. Sociaal-kapitalistische verzorgingsstaten leggen een sterke nadruk op overdrachten, hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit de ontwikkeling van de sociale uitgaven tussen 1960 en 1990. Oostenrijk, België, Duitsland en Nederland hebben over de gehele periode een bovengemiddeld niveau van sociale uitgaven.[22]
Natuurlijk spenderen andere verzorgingsstaten, zoals de Zweedse, evenzeer grote sommen gelds ten behoeve van sociale doeleinden. Het grote verschil zit hem echter in hoe en waaraan het geld wordt uitgegeven. Zo heeft het streven naar volledige werkgelegenheid in de sociaal-kapitalistische landen zich nooit tot de centrale doelstelling van de sociale politiek ontwikkeld. Het actieve arbeidsmarktbeleid (bijvoorbeeld scholing, training, etc.) is in deze landen dan ook onderontwikkeld, terwijl het passieve beleid (compensatie voor verlies van inkomen) juist sterk ontwikkeld is.[23]
Het bekende idee van subsidiariteit heeft een belangrijk effect gehad op de manier waarop christen-democratische partijen het gezag en de controle over de uitvoering van sociaal beleid hebben geprobeerd te 'depolitiseren'. Het ideaal is altijd geweest de organisaties van het maatschappelijk middenveld uit de openbare middelen te subsidiëren en te belasten met de uitvoering van het sociaal beleid. Dit hing weliswaar samen met de politiek-ideologische overtuiging dat intermediaire organisaties een onmisbare schakel tussen staat en individuele burger vormen, maar had natuurlijk ook een gunstig effect op de maatschappelijke machtspositie van de partijen. Het spiegelbeeld van zelfbeschikking is eigen verantwoordelijkheid. Zo strookte financiering van verzorgingsarrangementen via belastingen niet met de christen-democratische filosofie. Onder meer als gevolg van succesvol beleid op deze punten verschenen het verzekeringsprincipe, de status reproduktie, het particularisme en de redelijk tot zeer genereuze uitkeringen als centrale kenmerken van de continentale verzorgingsstaten. Ook met betrekking tot de maatschappelijke gelijkheid, de arbeidsmarkt, de gezinspolitiek en sociaal-culturele en morele kwesties hebben christen-democratische partijen aan het bewind een eigen beleid met specifieke gevolgen gevoerd.[24]

4. De huidige sociaal-economische problemen in christen-democratische landen

De hoogontwikkelde kapitalistische democratieën werden in de na-oorlogse periode in algemene zin gekenmerkt door economische voorspoed, een stabiel politiek bestel, politiek erkende stelsels van belangenvertegenwoordiging, de institutionalisering van de verzorgingsstaat en internationale economische integratie. Wat dat betreft vormen de christen-democratische landen geen

uitzondering. Niettemin hebben deze landen specifiek-historische economische en politiek-institutionele kwaliteiten aan de dag gelegd. Deze verleenden een eigen gezicht aan de na-oorlogse economische groei en modernisering, waren medebepalend voor de manier waarop de aanpassing aan de economische stagnatie en de crises van de jaren zeventig en tachtig verliep en structureren op dit moment een karakteristiek antwoord op de uitdagingen van economische globalisering en de transformatie van het kapitalisme in wat we vooralsnog aanduiden met het begrip 'post-industriële samenleving'.
De christen-democratische partijen die in de jaren tachtig aan het bewind waren, hebben niet gekozen voor een aanpassingsbeleid gebaseerd op de neoliberale vrije marktideologie en ook niet voor een meer sociaal-democratisch getint beleid gericht op het behoud van volledige werkgelegenheid. In plaats daarvan hebben deze partijen geprobeerd een in hun ogen sociaal aanvaardbaar kapitalisme te handhaven tot aan het moment dat de grenzen van dit beleid in zicht kwamen in het begin van de jaren negentig.
In de tweede helft van de jaren tachtig waren regeringen onder leiding van christen-democratische partijen weliswaar gedwongen een streng bezuinigingsbeleid te voeren, maar probeerden ze toch de pijn van de bezuinigingen via een zekere mate van sociale compensatie te verzachten. Als men naar de trends in de sociale uitgaven kijkt, dan blijkt dat er sprake is van afnemende groei (bijvoorbeeld in Italië), stabilisatie (Nederland) of een bescheiden daling (Duitsland). Christen-democratische regeringen kampten aan het eind van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig met afnemende economische groei, hoge (vooral langdurige) werkloosheid, moeilijk beheersbare financieringstekorten, een groeiende staatsschuld en specifieke problemen met het stelsel van sociale zekerheid, vooral waar het ging om werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en de pensioenen.[25]
Werkloosheid was natuurlijk voor alle politieke economieën een groot probleem. Wat echter opvalt, is de langdurige werkloosheid. Deze bedroeg - als percentage van de totale werkloosheid in 1990 - 46,3% in Duitsland, 71,1% in Italië en 48,4% in Nederland. Deze gegevens contrasteren onmiskenbaar met die van landen als Finland (6,9%), Canada (5,7%) en de Verenigde Staten (5,6%).[26] Het is dan ook niet verwonderlijk dat het probleem van de (langdurige) werkloosheid vrijwel onafgebroken de publieke en politieke agenda's beheerste en de electorale problemen van christen-democratische partijen vergrootte.
Ondanks de gemeenschappelijke politieke retoriek van regeringscoalities - waaraan christen-democratische partijen deelnamen - om het uitdijen van de publieke sector een halt toe te roepen en de staatsschuld te verminderen, blijken financieringstekort en staatsschuld op korte termijn toch moeilijk te beheersen. In de periode van 1987 tot 1993 bedroegen het financieringstekort en de staatsschuld als percentage van het bruto nationaal produkt gemiddeld 2,2% en 44,5% in Duitsland, 4,1% en 76,5% in Nederland en 10,3% en 102,9% in Ita-

lië.[27] De sociaal-economische context waarin de aanpassingspolitiek in deze landen vorm kreeg, verschilde overigens enorm.
De Duitse hereniging in 1990 had een groot effect op het financieringstekort en de staatsschuld. De overdrachtsuitgaven en de investeringen van de overheid werden verhoogd om de sociale, economische en politieke integratie van de nieuwe *Länder* te vergemakkelijken. In 1989 had Duitsland nog een financieringsoverschot van 0,1% en in 1993 was het financieringstekort al opgelopen tot 3,3%. De regering-Kohl introduceerde verschillende maatregelen (bijvoorbeeld een belastingverhoging van 7,5%) om de integratie te financieren. De omvangrijke overdrachten naar het voormalige Oost-Duitsland onderbraken abrupt het proces van sanering van de staatsschuld waar de Duitse christen-democraten zich - in samenwerking met de liberalen - op lieten voorstaan.[28]
In Italië werden de mogelijkheden voor de gebruikelijke politiek van sociale compensatie scherp ingeperkt door het versnelde proces van Europese integratie. Om te voldoen aan de eisen van het Europees Monetair Systeem (EMS) hebben opeenvolgende regeringen onder leiding van de DC in de jaren tachtig tevergeefs geprobeerd, de uit de hand lopende tekorten van rond de 11% te verminderen en de staatsschuld - die sinds 1990 zelfs groter is dan het nationaal inkomen - te verkleinen. Het verdrag van Maastricht en de Europese Monetaire Unie (EMU) verhoogden in niet geringe mate de druk op de Italiaanse regeringen om zich aan de gestelde eisen te houden.[29]
Als gevolg van deze druk was het in toenemende mate onmogelijk de politiek van sociale compensatie vol te houden. Men zocht dan ook naar nieuwe wegen om de financiële crisis van de Italiaanse staat het hoofd te bieden. Een voor de hand liggende, maar politiek riskante optie, was het bestrijden van de bovenmatige belastingontduiking, waarvan vooral de Italiaanse *petite bourgeoisie* - een electorale groep die voor de DC van levensbelang is - profiteert. De belastingen en premies werden verhoogd en de toelatingseisen van de sociale zekerheid, vooral van de pensioenen, werden aangescherpt. Bovendien heeft men geprobeerd de zeer starre arbeidsmarkt te flexibiliseren door bijvoorbeeld het systeem van centrale loonindexering af te schaffen. Recente regeringsprogramma's staan alle in het teken van de sanering van de overheidsuitgaven, bezuinigingen op de sociale zekerheid en privatisering of aanpassing van de geldverslindende staatsbedrijven.
In Nederland hebben de christen-democratisch-liberale regeringen van de jaren tachtig eveneens getracht de staatsfinanciën te saneren. Succesvol was dit beleid echter pas in het begin van de jaren negentig, toen de christen-democraten een coalitie vormden met de sociaal-democraten. Tot voor kort lag de prioriteit van het beleid echter bij de verlaging van de loonkosten. Met het oog hierop werden steeds omvangrijkere bezuinigingen afgesproken en werd de aanpassing van het stelsel van sociale zekerheid, in het bijzonder de arbeidsongeschiktheidsregeling, voortgezet. Uitkeringen werden 'bevroren' en op afstand gekoppeld. Ondanks een reeks van maatregelen bleven de sociale uitgaven in de jaren tachtig stijgen, van 51,6% van het nationaal inkomen in 1982 (bij het

aantreden van het eerste kabinet-Lubbers) tot 58,4% in 1994 (de start van de paarse coalitie), vooral als gevolg van de toenemende uitgaven voor werkloosheid en arbeidsongeschiktheid.
In algemene zin domineerde de visie dat de starre arbeidsmarkt en de blijvend hoge werkloosheid het gevolg waren van hoge arbeidskosten, institutionele belemmeringen en een te genereus sociaal stelsel. Achtereenvolgende regeringen waarin het CDA participeerde, hebben geprobeerd het beleid aan de nieuwe economische eisen aan te passen en de arbeidsmarkt te flexibiliseren. Dit gebeurde overigens zonder volledig een neoliberaal beleid te omhelzen, zoals blijkt uit de extra maatregelen (bijvoorbeeld 'eenmalige uitkeringen') die werden genomen om bepaalde groepen (ouderen, 'bestaande gevallen') te ontzien.
Het grootste probleem in Nederland was zonder twijfel de enorme vlucht die het beroep op de verzorgingsstaat had genomen en de hiermee samenhangende (financiële) onbeheersbaarheid van de sociale zekerheid. Een groeiend aantal mensen is afhankelijk van de verzorgingsstaat, terwijl een steeds kleiner aantal mensen bijdraagt in de kosten. Dit heeft in Nederland tot een ernstige 'inactiviteitscrisis' geleid, die geïllustreerd wordt door de verslechterde verhouding tussen het aantal inactieven en actieven, van ongeveer 45% in 1970 naar rond de 86% in 1990.

5. De crisis van de christen-democratie in West-Europa: enkele algemene overwegingen

De mate waarin christen-democratische partijen in staat waren hun eigen beleid op sociaal-economisch terrein in stand te houden, zelfs onder verslechterende economische voorwaarden, hing voor een groot deel af van hun vermogen maatschappelijke en politieke coalities voor dit doel te mobiliseren. Het is onder de huidige omstandigheden echter steeds moeilijker de eigen sociaal-politieke erfenis overeind te houden, met als gevolg een mogelijk structurele aantasting van de eigen machtspositie.
Nu de christen-democratische beleidsvoorkeuren steeds meer onder druk komen te staan en botsen op de sociaal-economische realiteit, wordt de positie van de partijen steeds hachelijker. De afnemende politieke betekenis van de godsdienst ondermijnt niet alleen het potentiële electoraat, maar veroorzaakt bovenal het verval van de 'politiek der bemiddeling', waarmee ook de niet-religieuze aanhang gepaaid kon worden. Het permanente streven naar een vergelijk tussen maatschappelijke en politieke tegenstellingen fungeerde lange tijd als een belangrijk electoraal goed, bepaalde de 'natuurlijke' christen-democratische positie in het midden van het politieke spectrum, maar lijkt nu zijn uitgesproken ideologische betekenis te hebben verloren. Aan het gouden tijdperk van de 'politiek der bemiddeling' lijkt een einde te zijn gekomen. De geldelijke en institutionele middelen waarmee de politiek van uitruil en coalitievorming 'bekostigd' werd, zijn als gevolg van de toenemende transnationale economi-

sche (globalisering) en politieke (Europese integratie) dwang en binnenlandse sociale (bijvoorbeeld vergrijzing/ontgroening en individualisering) en politieke (verzachting van traditionele tegenstellingen) ontwikkelingen, niet meer voorhanden. De passieve, corporatistische, sterk op overdrachtsuitgaven georiënteerde sociaal-economische stelsels zijn in steeds mindere mate in staat de publieke goederen voort te brengen die ingezet konden worden ten behoeve van de electoraal zegenrijke vormen van politieke uitruil, die de christen-democratische partijen nastreefden in hun pogingen tegengestelde belangen met elkaar te verzoenen.
De algemene stelling is dan ook dat het niet zozeer - of althans niet alleen - de verandering van de religieuze scheidslijnenstructuur van de Westerse samenleving is die op dit moment het vermogen tot christen-democratische machtsvorming aantast, maar veeleer - of vooral - de uitholling van het na-oorlogse christen-democratische model van het sociale kapitalisme. De maatschappelijke coalities die de christen-democratie met behulp van haar godsdienstige aantrekkingskracht wist te sluiten, zijn steeds moeilijker in stand te houden. De controversen over de stijgende kosten van de verzorgingsstaat nemen in snel tempo toe en maken politiek voordelige vormen van uitruil tussen verschillende belangen steeds lastiger. De sociale en economische politiek bleef lange tijd institutioneel ingebed in het na-oorlogse paradigma van een stabiele, sterk gereguleerde arbeidsmarkt voor mannelijke kostwinners, het traditionele gezin en een relatief evenwichtige demografische structuur. De nieuwe eisen van een flexibele arbeidsmarkt, de verandering in de samenstelling van de huishoudens en de demografische veranderingen vragen echter om tamelijk drastische beleidswijzigingen. De bestaande instituties waarbinnen het beleid geformuleerd en uitgevoerd wordt, kunnen echter niet meer steunen op het type arrangementen dat de christen-democratie traditioneel voor ogen heeft.
De crisis van de christen-democratie is daarom gedeeltelijk ook een gevolg van het feit dat de sociale en economische werkelijkheid van de jaren negentig onverenigbaar is met de slecht aangepaste instituties van de verzorgingsstaat, waarmee de beweging politiek verbonden is. Secularisatie verergert deze kritieke toestand, door de rol van de godsdienst als electoraal goed te frustreren en het religieus geïnspireerde streven naar maatschappelijke harmonie als het ware te verwereldlijken. Kortom, de christen-democratie heeft een dubbel probleem: aan de ene kant verkleint de secularisatie de ideologische basis van de electorale betekenis van de 'politiek der bemiddeling'; aan de andere kant verliest de 'politiek der bemiddeling' zelf toch al steeds meer haar politiek potentieel naarmate de middelen waarmee een succesvolle oplossing voor belangentegenstellingen kon worden gegarandeerd, steeds schaarser worden. De voorwaarden waaronder de christen-democratie lange tijd macht kon aanwenden om een type (sociaal) beleid te voeren dat op zijn beurt weer een gunstig effect had op de eigen machtspositie, zijn niet meer aanwezig.
De belangrijkste reden waarom de secularisatie in eerste instantie geen eenduidig negatief effect had op de machtspositie van christen-democratische

partijen in West-Europa, is dat tussen de transformatie van de maatschappelijke structuur en de politieke (electorale) macht in feite een stevig bouwwerk van geïnstitutionaliseerde coalities stond. Op basis van dergelijke coalitiepatronen en door op het beleid gericht politiek handelen probeerden christen-democratische partijen de institutionele infrastructuur zo vorm te geven, dat deze bevorderlijk zou zijn voor de eigen maatschappelijke machtsbasis - ondanks de afnemende sociale en politieke betekenis van de religieuze scheidslijn.

In de jaren negentig waren de bronnen voor een succesvolle 'politiek der bemiddeling' via de verzorgingsstaat echter opgedroogd, zij het niet gelijkelijk in alle landen. De uiteenlopende lotgevallen van de christen-democratische bewegingen hielden gedeeltelijk verband met de verschillen in het karakter van de bondgenootschappen en de sociaal-kapitalistische arrangementen. Tot zover reikt mijns inziens een structurele verklaring. Daarnaast speelden historisch specifieke en per land verschillende factoren een rol, waarover in algemene zin weinig valt te zeggen. Men denke aan de hereniging van Duitsland of aan de specifiek-Italiaanse problemen bij de aanpassing aan de eisen van Europese monetaire integratie. Wel zou men kunnen stellen dat in landen waar christen-democratische partijen maatschappelijke coalities aangingen op basis van een strak georganiseerde en gereguleerde politieke protectie en vrij zichtbare vormen van politieke ruil - zoals verzuiling en corporatisme in Nederland en cliëntelisme, patronage en geïnstitutionaliseerde corruptie in Italië - het electorale lot van de partijen nauwer kwam samen te hangen met de stand van de nationale politieke economie.[30]
Eenvoudig gezegd: hoe slechter de politieke economie eraan toe was, hoe penibeler de positie van de christen-democratie. In deze situatie hield het electoraat de christen-democratische partij onmiddellijk verantwoordelijk voor het falen van het regeringsbeleid, dat niet meer in staat was de sociale compensatie te bieden waaraan men gewend was. In landen als Duitsland, waar de maatschappelijke coalities en de sociaal-kapitalistische arrangementen veel minder steunden op een zichtbare en tastbare sociale compensatie, was de politieke reactie minder sterk en waren de electorale perspectieven navenant rooskleuriger.

6. De crisis van de christen-democratie in Nederland: enkele specifieke overwegingen

Uit het voorafgaande kan men de conclusie distilleren dat de christen-democratische partijen in West-Europa zich al enige tijd gesteld zien voor een aantal strategische, ideologische, organisatorische en aan het beleid gerelateerde dilemma's. In algemene zin lijken deze dilemma's steeds moeilijker op te lossen onder de veranderende sociale, culturele en economische voorwaarden van de late jaren tachtig en de jaren negentig. Bovendien versterkten de beleidsdilemma's - in het bijzonder die op het terrein van de verzorgingsstaat -

de strategische, organisatorische en ideologische dilemma's. Deze dilemma's zijn als zodanig niet uniek voor de christen-democratie, maar teisteren evenzeer sociaal-democratische partijen. Daartegenover staat echter wel dat - juist vanwege het bijzondere karakter van de 'politiek der bemiddeling' en van het sociale kapitalisme - de intensiteit van de moeilijkheden de politieke macht van de christen-democratie sterk raakte.
De *strategische vragen* betroffen voornamelijk de noodzaak nieuwe maatschappelijke en politieke coalities - zowel op nationaal als op transnationaal niveau (de Europese Unie) - te construeren zonder volledig oude bondgenootschappen om zeep te helpen. Deze kwestie is door de vorming van het paarse kabinet in politieke zin inmiddels voor een ieder duidelijk aan de oppervlakte gekomen en daarmee des te acuter geworden. De electorale verhoudingen en de sterke positie van het liberalisme dwongen het CDA reeds de concurrentiestrijd met de VVD scherper aan te gaan, in het bijzonder om de niet-kerkse kiezers en de middengroepen. De sociale politiek dolf in die concurrentiestrijd bijna onontkoombaar het onderspit, waardoor ter linkerzijde weer het gevaar van stemmenverlies dreigde. Ook waar het gaat om de bescherming van de rechten van bepaalde maatschappelijke groepen (bijvoorbeeld boeren en ouderen) doemde een vergelijkbaar dilemma op. Dit is de structurele achtergrond van een reeks van voor het CDA nadelige incidenten tijdens de vorige kabinetsperiode en de verkiezingscampagne van 1994.[31]
In feite stond de campagne van het CDA in 1994 voor een groot deel in het teken van de toegenomen rivaliteit met het conservatief-liberalisme. Opvallende kenmerken van het verkiezingsprogramma ('Wat echt telt. Werk, veiligheid, milieu') waren de onderbelichting van het 'sociale gezicht' van de partij en de sterker op het economisch neoliberalisme geënte beleidsvoorstellen. De sociale zekerheid als positief verkiezingsitem heeft sinds het begin van de jaren tachtig steeds meer aan gewicht verloren.[32] Ten tijde van het derde kabinet-Lubbers (1989-1994) was er al sprake van een zekere radicalisering van het bezuinigingsdenken, waarvan L.C. Brinkman - eerst als fractie-voorzitter en later als lijsttrekker - de personificatie werd.
Precies op het terrein van de sociale zekerheid, zo'n essentieel onderdeel voor de 'politiek der bemiddeling', volgde het CDA een wankelmoedige strategie. Begin 1993 ondernam de partij een poging om - buiten de coalitie met de PvdA om - een akkoord met de VVD over de WAO te sluiten (het beruchte 'bamiakkoord'). De strategische inzet was een kabinetscrisis te veroorzaken die in de schoenen van de sociaal-democraten kon worden geschoven en de weg vrij te maken voor nieuwe verkiezingen en voor een coalitie tussen CDA en VVD.[33] Een belangrijke strategische keuze met betrekking tot de inhoud van het verkiezingsprogramma kwam voort uit de strijd tussen de meer behoudende en sociale vleugel (aangevoerd door minister van Sociale Zaken B. de Vries) en de radicale bezuinigingsfactie onder leiding van Brinkman, die door de laatste gewonnen werd. De tactische opstelling en de presentatie van de gekozen richting waren binnen dit strategische kader - voorzichtig uitgedrukt -

ongelukkig. De stelling dat alle uitkeringen - inclusief die op grond van de AOW - niet aan de bezuinigingen zouden ontkomen, deed het restant van het 'sociale gezicht' vrijwel teniet, bracht het CDA in conflict met de ouderenbonden en heeft zodoende bijgedragen tot de oprichting en het succes van ouderenpartijen.
De *ideologische kwestie* is veelvoudig. Er bestaat reeds geruime tijd de noodzaak om het oude, religieus geïnspireerde gedachtengoed te moderniseren en geschikt te maken voor het bedrijven van politiek in een gesecularisseerde samenleving. Voorts stond men voor de bijkans onmogelijke opgave een al dan niet religieus gewortelde ideologie te vinden en te presenteren, die het op de integratie van verschillende belangen gerichte beleid opnieuw zou kunnen schragen. Ten slotte was en is er de optie de christelijke inspiratie (verder) te laten varen en een conservatief-democratisch in plaats van christen-democratisch gedachtengoed te ontwikkelen, met het risico de 'natuurlijke achterban' van zich te vervreemden.[34]
De periode voorafgaande aan de verkiezingen van 1994 lieten het beeld zien van een partij die zich trachtte te profileren via haar nieuwe leider en via sterk economisch gekleurde beleidskwesties. De kwestie van de ethische grondslagen voor politiek en maatschappelijk handelen is meerdere malen ingebracht in de campagne, maar uiteindelijk toch ten onder gegaan in het geweld van de sociaal-economische issues en de incidenten. Uit de zelfanalyse van de verkiezingsnederlaag en de mislukte campagne, en uit het rapport van het Strategisch Beraad van het CDA blijkt een zeker inzicht in deze ideologische dilemma's.[35]
Het *organisatorische probleem* is in eerste instantie het gevolg van de teloorgang van de traditionele partijorganisatie, bijvoorbeeld tot uitdrukking komend in het verlies van leden en de verslechterde financiële positie van partijen, en van het functieverlies van politieke partijen.[36] Het CDA is wat dat betreft niet de enige partij die met problemen worstelt. Voor het CDA specifieke organisatorische problemen betreffen echter wel de desintegratie van het infrastructurele netwerk van aan de partij verbonden maatschappelijke organisaties - die recentelijk in een stroomversnelling is geraakt - en de verwording van het ooit hierop stoelende institutionele raamwerk van consensusvorming.[37] Dit soort organisatorische moeilijkheden is des te acuter naarmate het CDA langer in de oppositiebanken verkeert, juist ook omdat de partij vanuit ideologisch en machtspolitiek oogpunt groot belang hecht aan het maatschappelijk middenveld.[38] Ten slotte kampt het CDA nog steeds met de beruchte bloedgroepen-problematiek. Deze speelt af en toe op als het gaat om de verdeling van politieke en bestuurlijke functies naar religieuze afkomst. Zij geeft tot interne crises aanleiding, als de verdeeldheid in de partij hierover in de openbaarheid komt.
Beleidsdilemma's waren en zijn er vele. Uiterst ingewikkeld bleek het in ieder geval een politiek levensvatbaar en uitvoerbaar evenwicht te vinden tussen het behoud en de noodzakelijke verandering van de verzorgingsstaat, zonder dat dit

een onmiddellijke, funeste reactie zou uitlokken bij de kiezers. De kwestie van de aangekondigde 'bevriezing' van de AOW, die samenviel met plannen te bezuinigingen op bejaardenoorden, illustreert de problematiek en is een voorbeeld van wat ik hierboven heb getracht te analyseren in termen van het opdrogen van de bronnen voor de 'politiek der bemiddeling'.
Ook op dit punt lijkt het inzicht in het dilemma binnen het CDA inmiddels gerijpt te zijn, getuige de vele verhandelingen die pleiten voor een herstel van de beleidsprofilering op het terrein van de sociale politiek. Opvallend daarbij is dat er op het niveau van de ideeën afscheid genomen wordt van de traditionele 'politiek der bemiddeling' in de vorm van inkomensvervanging en passief sociaal beleid.[39] De drie strategische doelstellingen die door het Strategisch Beraad geformuleerd worden (het verminderen van de lasten op arbeid; een minder rigide regeling en indeling van de verschillende vormen van arbeid; een stelsel van sociale zekerheid dat activerend is in plaats van uitsluitend) verraden een tamelijk radicaal afscheid van de na-oorlogse traditie van sociale politiek en duiden bovendien op een veranderde coalitiestrategie die zich eerder op de PvdA dan op de VVD richt. Dit geldt evenzeer voor een andere, wellicht niet minder radicale innovatie, namelijk de koppeling van sociale politiek en gezinspolitiek. Hierbij wordt ook de zorg voor eigen kinderen en eventueel voor hulpbehoevende ouders niet meer als (uitsluitend) een kerntaak voor het gezin begrepen, maar als werk (of in ieder geval als maatschappelijke participatie), waaraan ook sociale rechten ontleend kunnen worden.
Een ander beleidsdilemma vindt zijn oorsprong in het nog steeds aanwezige streven naar een publieke regulering en beheersing van de particuliere zedelijkheid op basis van christelijke normen en waarden in een context van de individualisering van de moraal en de globalisering van de cultuur. Het probleem hier was en is de discrepantie die er kan ontstaan tussen de vrome beginselen en de profane politieke praktijk. Mocht de relatie tussen geloof en politiek duidelijk gelegd kunnen worden, dan volgt steevast de moeizame verdediging van de beleidsvoorstellen op basis van een moraal die niet algemeen gedeeld wordt en dreigt het gevaar van een nieuwe antithese.[40] Tijdens het vorige kabinet en de verkiezingscampagne verschenen deze kwesties vele malen aan de oppervlakte, in het bijzonder rondom de morele aansporingen van CDA-topman E.M.H. Hirsch Ballin.[41]

7. Conclusie

Mijn algemene conclusie luidt dat het machtsverval van de Nederlandse christen-democratie in hoge mate structureel is, hoewel de precieze omvang ervan een belangrijke conjuncturele component heeft. Anders dan men - oppervlakkig beschouwd - wellicht zou denken, is de oorzaak van deze structurele teloorgang niet zo maar te vinden in secularisatie of ontzuiling. Analyses van de verkiezingsuitslag van 1994 en de internationale vergelijking maken dat duidelijk.

Vanuit een politiek-sociologisch perspectief en een politiek-economische invalshoek is de algemene stelling verdedigd dat de structurele oorzaak van de crisis van christen-democratische partijen in Europa samenhangt met het verval van de 'politiek der bemiddeling'. In de na-oorlogse periode konden deze partijen zich op sociaal-politiek terrein sterk profileren door met gebruikmaking van (economische) bronnen een gunstige uitruil te bewerkstelligen tussen verschillende belangen. Daarmee kon de eigen machtspositie, zowel electoraal als maatschappelijk, verstevigd worden.
De gunstige voorwaarden voor een dergelijke politiek zijn echter goeddeels verdwenen, omdat de bronnen waarop deze gebaseerd was inmiddels opgedroogd zijn. Deze ontwikkeling is al geruime tijd gaande. Het effect ervan werd echter pas voelbaar in het begin van de jaren negentig. Toen erodeerden namelijk ook de politiek-institutionele verankering en de politiek-maatschappelijke coalities waarop deze machtspolitiek stoelde. Het is in deze context dat christen-democratische partijen de slag om de niet-kerkse kiezer verloren of dreigden te verliezen. Dit is de structurele achtergrond van het machtsverval van het CDA.
De vraag waarom het CDA op zo'n onthutsende wijze de laatste verkiezingen verloor, is hiermee natuurlijk geenszins beantwoord. Wel kan men op basis van de meer structurele analyse en het vergelijkende perspectief verhelderen met welke strategische, ideologische en organisatorische dilemma's het CDA worstelde en hoe de netelige beleidsvraagstukken in de periode voorafgaande aan de historische nederlaag van 1994 de andere problemen vergrootten. De logica van de hier gepresenteerde analyse leidt tot de conclusie dat onder andere (gunstiger) conjuncturele condities het machtsverlies beperkter had kunnen zijn, maar zeker niet volledig voorkomen had kunnen worden. Dat is inherent aan dilemma's waarbij de keuze voor de ene uitweg evenzeer nadelige consequenties heeft als de keuze voor een andere uitweg.
Zowel de zelfanalyse van het CDA als het rapport van het Strategisch Beraad geeft blijk van een zeker (maar nog onvolledig) inzicht in de politieke dilemma's. Met het oog op het belang van de 'politiek der bemiddeling' is de keuze voor de versterking van de sociaal-politieke profilering weliswaar volstrekt begrijpelijk, maar onvoldoende om de machtspositie van het CDA in het Nederlandse bestel structureel op het oude niveau terug te brengen. De sociaal-economische voorwaarden voor een herwaardering van de 'politiek der bemiddeling' zijn daarvoor te ongunstig. Het zich aandienende radicale afscheid van de na-oorlogse christen-democratische traditie op dit terrein creëert overigens een nieuwe politieke scheidslijn tussen politieke krachten die zich richten op een activerend publiek sociaal beleid en die welke zich richten op de minimalisering en privatisering van de verzorgingsstaat. Dit biedt nieuwe kansen voor het CDA om weer terug te keren in de regering. Men moet daarbij echter niet vergeten dat deze nieuwe scheidslijn zich dwars door de traditionele politieke partijen begint af te tekenen, met aan de ene kant de aanhangers van de vrije markt, de minimale staat en het individualisme (de VVD, maar ook de neoliberalen binnen de PvdA) en aan de andere kant de protagonisten van de

publieke sector, de actieve staat en het collectivisme (de traditionele sociaaldemocratische factie van de PvdA en de linkervleugel van het CDA). Over de vraag in hoeverre het CDA, bijvoorbeeld op het terrein van het gemeenschapsdenken, in deze strijd nog een eigen identiteit kan bewaren, durf ik - mede in het licht van eerdere mislukte voorspellingen - geen uitspraak te doen.

noten

1. Met veel dank aan Jaap Woldendorp voor de vele kranteknipsels over het CDA die hij me in de afgelopen jaren heeft toegestuurd.
2. Zie M. Metze, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe*, Nijmegen, 1995; J. Kleinnijenhuis en P. Pennings, 'Campagnes en berichtgeving', in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller, *De Nederlandse kiezer 1994*, Leiden, 1995; K. Brants en Ph. van Praag jr., red., *Verkoop van de politiek: een evaluatie van de verkiezingscampagne van 1994*, Amsterdam, 1995; G.-J. van Dijk, *Het CDA in de media. Een onderzoek naar de invloed van de mediaberichtgeving ten aanzien van het CDA op de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 voor het CDA*, doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam, 1995; J. Kleinnijenhuis e.a., *Democratie op drift*, Amsterdam 1995.
3. Bijvoorbeeld in het debat met minister H.F. Dijkstal van Binnenlandse Zaken naar aanleiding van diens negatieve opmerkingen over de verankering van de godsdienstvrijheid in artikel 23 van de Grondwet; bij het debat met minister W. Sorgdrager van Justitie over de kwestie-Van Randwijck; rondom de 'geheime' brieven betreffende het ontslag van Van Randwijck, waaruit het Tweede-Kamerlid F.J. van der Heijden in een vervolg-debat citeerde; en toen zijn fractiegenoot W.A. Mateman minister G.J. Wijers van Economische Zaken met een beroep op de nationale trots dacht klem te zetten in een debat over de kwestie-Fokker.
4. Zie voor een reactie J.P. Balkenende, 'De "ideologische samenhang" voorbij?', *Christen democratische verkenningen*, 2, 1996.
5. Zie in dit Jaarboek in de 'Kroniek' onder CDA.
6. Zie M. Fogarty, 'How Dutch christian democracy made a new start', in: *The Political Quarterly*, 3, 1995.
7. P. Depla, 'Progressief in alle Saten?', in: *Lokaal bestuur*, 19 (1995), 4 (apr.), 6-10. Zie echter ook 'Analyse: ondanks groot verlies bij Statenverkiezingen komt CDA goed uit college-onderhandelingen', in: *CDA-actueel*, 15 (1995), 7 (15 apr.). 8-9.
8. G. Irwin, 'Tussen de verkiezingen', in: Van Holsteyn en Niemöller, *op.cit.*, 9-26.
9. R. Andeweg, 'Afscheid van de verzuiling?', in: Van Holsteyn en Niemöller, *op.cit.*, 123. Zie ook D.P. Noordhoek, 'De niet-gelovige in het CDA', in: *Christen democratische verkenningen*, 1994, 2, 56-60. Een nog steeds actuele beschouwing is van B. Pijnenburg, 'De "C" van CDA. Een analyse van het christen-democratisch electoraat', in: K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M.

ten Napel, red., *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland*, Amsterdam, 1993, 117-139.
10. Deze cijfers zijn ontleend aan: T.T. Mackie and M.N. Franklin, 'Electoral change and social change', in: M.N. Franklin, T.T. Mackie and H. Valen, eds., *Electoral Change. Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*, Cambridge, 1992, 39 (tabel 2.1); L. Halman and R. de Moor, 'Comparative Research on Values', in: P. Ester, L. Halman and R. de Moor, *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*, Tilburg, 1993, 44 (tabel 3.1).
11. Zie T.T. Mackie en R. Rose, *The International Almanac of Electoral History*, Houndmills/London, 1991.
12. Electorale volatiliteit is gedefinieerd als de gemiddelde som van het totaal aantal bij een verkiezing gewonnen of verloren stemmen en is een maat voor de (in)stabiliteit van electorale aanhang.
13. Zie J. van Holsteyn, 'De Kamerverkiezingen van 3 mei 1994', in: Van Holsteyn en Niemöller, *op.cit.*, 72.
14. Een afsplitsing van de DC/PPI, het 'Christen-Democratisch Centrum', nam aan de verkiezingen van 1994 deel onder de vlag van Berlusconi's *Forza Italia* en won 32 zetels (5,1%) in de *Camera dei Deputati*, maar alleen via de 75% van de zetels die verdeeld werden op basis van de relatieve meerderheidsregel. Zie M. Donovan, 'Democrazia cristiana: party of government', in: D. Hanley, ed., *Christian Democracy in Europe. A Comparative Perspective*, London/New York, 1994; M. Donovan, 'The 1994 election in Italy: Normalisation or continuing exceptionalism?', in: *West European Politics*, 17 (1994), no. 4; M.J. Bull and J.L. Newell, 'Italy changes course? The 1994 elections and the victory of the right', in: *Parliamentary Affairs*, 48 (1995), nr. 1; S. Parker, 'Electoral reform and political change in Italy, 1991—1994' en P. Furlong, 'Political Catholicism and the strange death of the Christian Democrats', beide in: S. Gundle and S. Parker, eds., *The New Italian Republic. From the Fall of the Berlin Wall to Berlusconi*, London, 1996.
15. De twee Belgische partijen zijn sinds 1978 meer dan 12% van hun aanhang kwijtgeraakt en behaalden bij de verkiezingen van 1995 bijna 25%. Ook de Oostenrijkse partij heeft sinds de jaren zeventig meer dan 10% verloren.
16. P.L. Berger, *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*, New York, 1990; O. Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century*, Cambridge, 1975; F.-X. Kaufmann, *Religion und Modernität. Sozialwissenschaftliche Perspektiven*, Tübingen, 1989; D. Martin, *A General Theory of Secularization*, Oxford, 1978.
17. Om de hand in eigen boezem te steken, zie K. van Kersbergen, 'CDA zal groot blijven dankzij christenen zonder god', in: *de Volkskrant*, 26 januari 1994. Hierin stelde ik dat de christen-democratie kwetsbaarder werd voorgesteld dan ze in werkelijkheid was en dat de opiniepeilingen er wel vaker naast hadden gezeten. In een reactie op mijn stuk voorspelde Dick Verkuil ('Ook Lubbers kan het CDA niet voor een nederlaag behoeden', in: *de Volkskrant*,

28 januari 1994) dat het CDA de veertig zetels niet zou halen. Hij had gelijk. Zie voor een interessante beschouwing hierover R. Went, 'Lubbers bedankt', in: W. Bot e.a., *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse*, Utrecht, 1995.
18. Zie voor Nederland: Andeweg, *op.cit.*; J. van Deth, 'De stabiliteit van oude en nieuwe politieke oriëntaties', in: Van Holsteyn en Niemöller, *op.cit.*, 126-141.
19. Zie voor Nederland bijvoorbeeld J. Roebroek, 'De confessionele verzorgingsstaat', in: Van Kersbergen, Lucardie en Ten Napel, *op.cit.*, 165-185.
20. Zie K. van Kersbergen, 'Het centrum van de macht en de macht van het centrum: een vergelijkende analyse van de bijzonderheid van Nederland en de Nederlandse christen-democratie', in: U. Becker, red., *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*, Amsterdam, 1993; uitgebreider: K. van Kersbergen, *Social Capitalism. A Study of Christian Democracy and the Welfare State*, London/New York, 1995. Ik besef dat in de context van de Nederlandse sociale wetenschap het woord 'kapitalisme' vaak beschouwd wordt als een overblijfsel van het neomarxisme van de jaren zeventig. Dit zegt overigens meer over de Nederlandse sociale wetenschap dan over het bruikbaarheid van het begrip, temeer daar men in de internationaal-vergelijkende literatuur hiermee geen enkele moeite heeft. Men raadplege bijvoorbeeld alle bijdragen aan het standaardwerk van N.J. Smelser and R. Swedberg, eds., *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton, 1994.
21. Recente studies hebben de institutionalisering van facties en vleugels uitgebreid gedocumenteerd en bovendien empirisch laten zien dat ook het electoraat van christen-democratische partijen de demografische en sociale structuur van het electoraat als geheel in hoge mate weerspiegelde. Zie de verschillende landenstudies in Hanley, *op.cit.*
22. OESO, *New Orientations for Social Policy*, Parijs, 1994, 57-61 (tabellen 1a t/m 1c).
23. Zo was de verhouding tussen uitgaven voor passief en actief arbeidsmarktbeleid in 1990 3,2 in Oostenrijk, 2,5 in België en 2,2 in Nederland (ter vergelijking Zweden: 0,4). Zie G. Esping-Andersen, 'The continental European welfare states: The strategy of labor reduction and the impending overload of social insurance', MS University of Trento and Istituto Juan March, 1995.
24. Zie G. Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge 1990; Van Kersbergen, *Social Capitalism.*
25. De macro-economische situatie verschilde echter nogal per land. Gemeten naar de economische groei, de werkloosheid, het financieringstekort en de staatsschuld was de situatie in Duitsland redelijk, in Italië slecht en in Nederland gemiddeld. In Duitsland groeide de economie tussen 1987 en 1993 gemiddeld 3%, in Italië 2% en in Nederland 2,4%. De groei van de werkgelegenheid in deze periode was in Duitsland en Italië beneden en in Nederland boven het OESO-gemiddelde. De werkloosheid was vooral hoog in Italië (10,5%) en bleef beperkt in Duitsland (5,4%). De banengroei in Nederland was

onvoldoende om de werkloosheid laag te houden (8,1%), terwijl de verborgen werkloosheid in de WAO de werkloosheidscijfers flatteerde.
26. OESO, *Employment Outlook*, Parijs, Juli 1993, 196.
27. OESO, *Economic Outlook*, Parijs, 1994, A32 en A36.
28. De netto-overdrachten van 'West' naar 'Oost' bedroegen 4,4% van het nationaal inkomen van Duitsland als geheel en maar liefst 50% van het nationaal inkomen van de voormalige DDR. Deze overdrachten functioneerden voornamelijk als een soort tegemoetkoming in de sociale kosten die de schok van de integratie met zich meebracht, vooral in de vorm van werkloosheidsuitkeringen en pensioenen. Zie OESO, *Economic Surveys 1992-1993 Germany*, Parijs, 1993.
29. Zie F. Padoa and S. Kostoris, 'Excesses and limits of the public sector in the Italian economy', in: Gundle and Parker, *op.cit.*
30. Aan de crisis van het Italiaanse systeem van corrupte uitruil, als het ware een geperverteerde vorm van de 'politiek der bemiddeling', lagen natuurlijk meerdere factoren ten grondslag. Eén van de experts op dit terrein, D. della Porta, concludeert echter niettemin onder meer het volgende over de plotselinge ineenstorting van dit systeem: 'The difficult international economic conjuncture reduced the available resources for ambiguous earnings at the very moment when the Maastricht agreements were increasing expectations for efficiency.' Zie D. della Porta, 'The system of corrupt exchange in local government', in: Gundle and Parker, *op.cit.*
31. Over de rol van incidenten en van de media tijdens de verkiezingscampagne valt veel meer te zeggen dan in het kader van dit stuk mogelijk is. Zie noot 2. Zie over de relatie tussen de ouderen en het CDA onder andere: 'Ouderen en CDA samen verder, maar hoe?', in: *CDA-actueel* 18, 1994; 'CDA en de ouderen', in: *CDA-actueel* 15 (1995), 12 (8 juli), 12-13.
32. 'In 1981 bestond ca. 10% van het CDA-programma nog uit positieve uitlatingen over sociale zekerheid, in 1989 was dit verminderd tot circa 5%. In 1994 bestaat slechts 0,2% van het CDA-programma uit positieve opmerkingen over sociale zekerheid.' Zie P. Pennings, 'De boodschap van de partijen', in: J. Kleinnijenhuis e.a., 1995, *op.cit.*, 32.
33. Boeiende lectuur in dit verband is Metze, *op.cit.*, 11-28.
34. Het grote voorbeeld zou de Duitse CDU zijn: 'De partij zou daarmee enige macht verliezen..., maar misschien haar ideologische consistentie vergroten en dus ook ideologische macht winnen'. Zie P. Lucardie, De ideologie van het CDA: een conservatief democratische appèl?', in: Van Kersbergen, Lucardie en Ten Napel, *op.cit.*, 53.
35. CDA, *Rapport Evaluatiecommissie*, Den Haag, 1994; Centrale Werkgroep Strategisch Beraad, *Nieuwe wegen, vaste waarden*, Den Haag, 1995. Zo zei één van de opstellers van het rapport *Nieuwe wegen, vaste waarden*, J.P. Balkenende: 'Je ziet aan de ene kant een proces van ontkerkelijking en het zich minder institutioneel bekennen tot een bepaalde groep. Als die lijn wordt doorgetrokken, zou je zeggen dat het CDA het op lange termijn moeilijk krijgt.

Maar tegelijkertijd merk je de crisis van de secularisatie. Er is duidelijk weer behoefte aan debatten over waarden en normen, over zingeving. Vijftien jaar geleden proefde ik een anti-houding als het ging om zaken over het geloof. Nu merk ik dat hierover op een heel andere manier wordt gedacht en dat er meer sprake is van een soort culturele dialoog. Als dat de toekomst is, zie ik ook wel degelijk perspectieven voor een christen-democratische partij. Alleen dan zal je dan je normen en waarden zichtbaar moeten maken' (*NRC Handelsblad*, 24 mei 1995). Zie voorts het thema-nummer van *Christen democratische verkenningen* (1, 1994) over normen en waarden in de moderne cultuur.

36. Zie bijvoorbeeld G. Voerman, red., *Politiek zonder partijen? Over de horizon van de partijpolitiek*, Amsterdam, 1994. Zie ook de bijdrage van A. Krouwel elders in dit Jaarboek.

37. Beeldend schrijft Metze hierover: 'De partij... verspeelde op bijna alle fronten waarop ze sterk had gestaan het vertrouwen. Dat was geen toevallige samenloop van omstandigheden. De situatie was als die van een vulkaan, waarin het gloeiend gesteente jarenlang druk opbouwt, om zich vervolgens met één klap te ontladen. Het CDA was daar zelf mede debet aan. Zijn gesprekspartners waren de koepelorganisaties, maar die raakten juist zelf van hun achterban vervreemd. Het CDA vertrouwde op het overlegmodel, terwijl dat model intussen afbrokkelde'. Zie Metze, *op.cit.*, 172.

38. Voor het CDA de verkiezingen verloor, was er natuurlijk al sprake van een zekere teloorgang van de machtsbasis in het maatschappelijk middenveld. Zie J. Woldendorp, 'Christen-democratie en neo-corporatisme in Nederland. Het CDA en het maatschappelijk middenveld', in: Van Kersbergen, Lucardie en Ten Napel, *op.cit.*, 141-161; F. Vermeulen, 'Het paarse patronaat', in: *NRC-Handelsblad*, 2 september 1995; H. Wansink, 'Leve het middenveld', in: *Intermediair*, 16 september 1995. Interessant is een interview met de toenmalige partijsecretaris en onderzoeker van de relaties tussen het CDA en het middenveld C. Bremmer in: *NRC-Handelsblad*, 26 mei 1995. Zie ook C. Bremmer, 'Het CDA als natuurlijke bondgenoot', in: *Christen democratische verkenningen*, 1994, 12, 516-526.

39. Het Strategisch Beraad schrijft in haar rapport het volgende: 'Nodig is niet minder dan een wending in het sociaal-economisch bestel... Het vliegwiel van het arbeidsbestel moet weer uitdraaien op inschakeling van mensen in plaats van uitsluiting. Het doorbreken van de huidige gang steunt op twee elementen: meer banen en een activerende sociale zekerheid'. Zie *Nieuwe wegen, vaste waarden*, 9.

40. A.M. Oostlander, 'De functie van de CDA-partij: een zaak van principes', in: *Christen democratische verkenningen*, 1994, 7/8, 319-328; J.D. Dengerink, 'De antithese als realiteit. Maar welke?', in: *Christen democratische verkenningen*, 1995, 1, 29-36.

41. Zie bijvoorbeeld E.M.H. Hirsch Ballin, 'De moraal van het politiek gesprek over moraal', in: *Christen democratische verkenningen*, 7/8, 1994.